PUNE RESEARCH WORLD ISSN 2455-359X
AN INTERNATIONAL JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY STUDIES VOL 10, ISSUE 03

"सावित्रीबाई फुले : काळ आणि कर्तृत्व"

विनोद छगन पवार
संशोधन केंद्र मराठी विभाग
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे -४११००७
महाराष्ट्र भारत

१. प्रस्तावना:

भारतीय समाजातील स्त्रीशिक्षण, स्त्रीसमानता आणि सामाजिक न्यायाच्या इतिहासात सावित्रीबाई फुले यांचे नाव तेजस्वी अक्षरांनी कोरले गेले आहे. उन्नीसाव्या शतकाच्या मध्यकाळात, जेव्हा समाज स्त्रियांना अज्ञानाच्या अंधःकारात ठेवत होता, तेव्हा सावित्रीबाई फुले यांनी शिक्षणाचा दिवा पेटवला. त्यांनी केवळ पहिल्या भारतीय महिला शिक्षिका म्हणून इतिहास घडवला नाही, तर सामाजिक परिवर्तनाची भूमी तयार केली.

सावित्रीबाईंचे कार्य केवळ शिक्षणापुरते मर्यादित नव्हते; त्यांनी स्त्रियांवरील अत्याचार, जातीव्यवस्था आणि धार्मिक दुराग्रह याविरुद्ध क्रांतिकारी लढा दिला. त्यांचे कर्तृत्व केवळ एका युगापुरते मर्यादित न राहता आजही प्रेरणादायी आहे.

२. सावित्रीबाई फुले यांचा काळ :

सामाजिक, धार्मिक व शैक्षणिक पार्श्वभूमी

सावित्रीबाई फुले यांचा काळ म्हणजे उन्नीसाव्या शतकातील भारत. हा काळ सामाजिक अंधश्रद्धा, जातिभेद, स्त्रीदमन आणि धार्मिक रूढींचा होता. स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. बालविवाह, सतीप्रथा, विधवांवरील अत्याचार या सामाजिक व्याधींनी स्त्रीला मानवतेपासून दूर ठेवले होते.

ब्रिटिश राजवटीमुळे शिक्षणाचा प्रसार हळूहळू सुरू झाला, परंतु त्यात स्त्रियांचा सहभाग नव्हता. अशा काळात जोतिराव आणि सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्रीशिक्षणाचा ध्यास घेतला. त्यांनी समाजातील स्त्रियांना 'मानव' म्हणून प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला.

त्यांचा काळ हा संघर्षाचा आणि नवजागरणाचा होता एका बाजूला धार्मिक संघटनांचा दुराग्रह आणि दुसऱ्या बाजूला प्रबोधनाची नवी हवा. सावित्रीबाई यांनी या दोन टोकांमधील संतुलन साधत सामाजिक परिवर्तनाचे कार्य सुरू केले.

३. स्त्रीशिक्षणाचा आरंभ आणि संघर्ष

सावित्रीबाई फुले यांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे भारतातील पहिल्या मुलींच्या शाळेची स्थापना.

1848 साली पुण्यातील भिडेवाड्यात त्यांनी मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली. त्या काळी स्त्रियांना शाळेत जाणे हे पाप मानले जात असे. सावित्रीबाई जेव्हा शाळेत जात, तेव्हा समाजातील लोक तिच्यावर दगड, गोमूत्र, चिखल फेकत असत. परंतु त्या न डगमगता आपले कार्य करत राहिल्या.

त्यांना जोतिराव फुले यांचे संपूर्ण सहकार्य होते. शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी साधन असल्याचा त्यांचा दृढ विश्वास होता. सावित्रीबाईंच्या प्रयत्नांमुळे मुलींना शिक्षण मिळण्याचा मार्ग खुला झाला आणि नंतर महाराष्ट्रातील अनेक ठिकाणी स्त्रीशिक्षणाची केंद्रे उभारली गेली.

त्यांनी शिक्षणात आधुनिक विषयांचा समावेश केला. धर्मग्रंथातील अंधश्रद्धा आणि पुरुषप्रधानता याविरुद्ध विवेकाचा संदेश दिला. त्यामुळे सावित्रीबाईंच्या शाळा समाजातील वंचित घटकांसाठी मुक्तीचे द्वार ठरल्या.

४. सामाजिक सुधारणा व जातिव्यवस्थेविरुद्ध लढा:

सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य फक्त शिक्षणापुरते मर्यादित नव्हते. त्यांनी जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता आणि सामाजिक विषमता याविरुद्धही तीव्र लढा दिला.

फुले दांपत्याने समाजातील सर्व स्तरांतील लोकांसाठी 'सत्यशोधक समाज' ची स्थापना केली. या संस्थेचा उद्देश होता — धर्माधिष्ठित शोषण संपवून सत्य, समता आणि न्याय यावर आधारित समाज निर्माण करणे.

सावित्रीबाईंच्या काळात ब्राहमणेतर समाजाला धार्मिक विधी करण्याचा अधिकार नव्हता. त्यांनी या सामाजिक अन्यायाचा निषेध केला. त्या 'सत्यशोधक समाजा'च्या पहिल्या महिला सदस्य होत्या. त्यांच्या विचारांनी स्त्रिया आणि दलित वर्गांना नवचैतन्य दिले.

त्यांनी विधवांसाठी आश्रयगृहे सुरू केली, बालहत्या रोखण्यासाठी झोपड्या उघडल्या आणि स्त्रियांना स्वावलंबी बनवले.

५. सावित्रीबाई आणि जोतिराव फुले यांचे सहकार्य:

सावित्रीबाईंच्या कार्यामागे जोतिराव फुले यांचे द्रष्टेपण होते. परंतु जोतिरावांचे विचार समाजात रुजविण्याचे कठीण कार्य सावित्रीबाईंनी प्रत्यक्षात करून दाखवले. त्यांनी जोतिरावांसोबत सर्वच क्षेत्रात कार्य केले शिक्षण, समाजसुधारणा, स्त्रीमुक्ती आणि धर्मसुधारणा.

त्यांचे वैवाहिक जीवन हे समानतेच्या विचारांवर आधारित होते, जे त्या काळात अभूतपूर्व होते. दोघेही समाजातील वंचित घटकांसाठी सतत कार्यरत राहिले.

महत्त्वाचे म्हणजे, जोतिरावांच्या निधनानंतर सावित्रीबाईंनी त्यांच्या कार्याची जबाबदारी एकहाती उचलली आणि अंतिम संस्कार स्वतः केले जे त्या काळातील सामाजिक परंपरांना मोठे आव्हान होते.

६. दलित, बहुजन आणि स्त्रीमुक्तीचा प्रवास:

सावित्रीबाई फुले यांनी शिक्षण आणि सुधारणा कार्य केवळ उच्चवर्णीय स्त्रियांपुरते मर्यादित ठेवले नाही, तर दलित आणि बहुजन समाजातील महिलांसाठी विशेष प्रयत्न केले.त्या काळात अस्पृश्य समाजावर अमानवी अत्याचार होत. सावित्रीबाई यांनी शाळांमध्ये त्यांना समान प्रवेश दिला. त्यांच्या दृष्टिकोनात शिक्षण म्हणजे सामाजिक समानतेचे साधन होते.त्यांनी विधवांकरिता निवारा केंद्र उभारले, अनाथ मुलांसाठी शिक्षणाची सोय केली. बालहत्येचे प्रमाण कमी करण्यासाठी त्या स्त्रियांना मानसिक आधार देत. या कार्यातून त्यांची 'माय माऊली' म्हणून ओळख निर्माण झाली.

७. साहित्यिक कार्य आणि काव्यदृष्टी

सावित्रीबाई फुले फक्त समाजसेविका नव्हत्या; त्या संवेदनशील कवयित्री होत्या. त्यांच्या 'काव्यफुले' (1854) आणि 'बावनकशी सुबोध रत्नाकर' या काव्यसंग्रहांमधून त्यांच्या सामाजिक जाणिवा प्रकट होतात.

त्यांच्या कवितांमध्ये शिक्षण, समता, स्त्रीमुक्ती, आणि आत्मसन्मान यांचे भावविभोर चित्रण आहे. त्या कवितांद्वारे समाजातील स्त्रियांना जागरूकतेचा संदेश देतात: "उठा उठा हो शिक्षण घ्या, जगा सन्मानाने,

अंधश्रद्धा, अज्ञान तोडा, बांधा नवा समाज प्रेमाने."

त्यांची कविता साध्या भाषेत असून विचारगर्भ आहे. सावित्रीबाईंची काव्यदृष्टी ही समाजपरिवर्तनाशी निगडित होती. त्यांच्या लेखनात स्त्रीच्या आत्मसन्मानाचा आणि आत्मविश्वासाचा ठाम सूर आहे.

८. सावित्रीबाईंचे युगप्रवर्तक योगदान:

सावित्रीबाई फुले या केवळ एका स्त्रीचे नाव नाही; त्या एका युगप्रवर्तक चळवळीचे प्रतीक आहेत. त्यांनी स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार दिला, वंचितांना आवाज दिला आणि समाजात समानतेचा विचार रुजवला.

त्यांचे कार्य पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पंडिता रमाबाई, आणि फुले-आंबेडकरी चळवळीच्या अनेक कार्यकर्त्यांसाठी प्रेरणादायी ठरले.

त्या भारतातील स्त्रीशिक्षणाच्या जननी आहेत. त्यांनी दाखवून दिले की परिवर्तन हे फक्त विचारांमधून नव्हे, तर कृतीतून घडते. सावित्रीबाईंचे आयुष्य हे संघर्ष, त्याग आणि सेवाभावाचे प्रतीक आहे.

९. आधुनिक काळातील सावित्रीबाईंची प्रेरणा:

आजच्या काळातही सावित्रीबाईंचा वारसा जिवंत आहे.

शिक्षणातील समानता, महिलांचा राजकीय सहभाग, सामाजिक न्याय यांसाठी आजही त्यांच्या विचारांची आवश्यकता आहे. ग्रामीण भागात, विशेषतः वंचित घटकांत, सावित्रीबाईंचे नाव प्रेरणेचे केंद्र आहे.

शिक्षक दिन, महिला दिन आणि सामाजिक न्यायाच्या चळवळींमध्ये सावित्रीबाईंचा विचार आजही प्रतिबिंबित होतो.

त्यांचे जीवन सांगते — शिक्षण हेच खरे शस्त्र आहे, आणि स्त्रीची प्रगती म्हणजे संपूर्ण समाजाची प्रगती.

निष्कर्ष:

सावित्रीबाई फुले यांनी आपल्या काळाच्या मर्यादा मोडून समाजाला नवे भान दिले. त्यांनी स्त्रीशिक्षण, सामाजिक समानता आणि मानवतेच्या विचारांना बळ दिले. त्यांच्या कर्तृत्वामुळे भारतीय समाज नव्या दिशेने प्रवास करू लागला.त्यांचे कार्य आजही प्रेरणा देणारे आहे कारण त्यांनी दाखवून दिले. अंधःकारातही ज्योत पेटवणारी एक स्त्री संपूर्ण युगाला दिशा देऊ शकते.सावित्रीबाईंचे आयुष्य हे भारतीय स्त्रीशक्तीचे तेजस्वी प्रतीक आहे.

PUNE RESEARCH WORLD ISSN 2455-359X
AN INTERNATIONAL JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY STUDIES VOL 10, ISSUE 03

त्या केवळ इतिहासातील व्यक्ती नव्हेत, तर आजही जिवंत विचारधारा आहेत ज्ञान, समता आणि करुणेचे मूर्त रूप.

समारोप:

एकोणिसाव्या शतकातील प्रसिद्ध व्यक्तिमत्त्व म्हणजेच महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले. ह्या दाम्पत्याने शिक्षण क्षेत्रात मोठे योगदान दिले. सावित्रीबाई फुले ह्यांचा जन्म दि. ०३ जानेवारी १८३१ रोजी नायगाव (जि.सातारा) येथे झाला.

सावित्रीबाई फुले या महाराष्ट्रातील प्रथम शिक्षिका, शिक्षणप्रसारक व समाजसुधारक महिला होत्या. महाराष्ट्रातील स्त्रीशिक्षणाच्या आरंभिक टप्प्यात त्यांनी जोतिराव फुले ह्यांच्यासह शिक्षण क्षेत्रात मोठी कामगिरी बजावली आहे. त्या एक संवेदनशील कवयित्री होत्या. सावित्रीबाई फुले यांनी शिक्षणाचा प्रसार करत असताना दि. ०१ जानेवारी १८४८ रोजी पुणे येथील भिडेवाड्यात जोतिरावांच्या मदतीने पहिली मुलींची शाळा काढली. समाजाच्या विरोधाला न जुमानता विवाहानंतर शिक्षण घेतले आणि शिक्षिका बनून गरीब मुलींना शिक्षण दिले. यापूर्वी मिशनऱ्यांनी आणि इतर लोकांनी काढलेल्या १४-१५ शाळा उत्तर भारतात होत्या. सावित्रीबाई फुले ह्यांच्या पहिल्या शाळेत फक्त ६ मुली होत्या. पण १८४८ वर्ष संपेपर्यंत ही संख्या ४०-४५ पर्यंत जाऊन पोहोचली. अनेक अडचणींना सामोरे जाऊन सावित्रीबाई फुले ह्यांनी शिक्षणाचा प्रसार व अन्य सामाजिक-कार्यात देखील मोठे योगदान दिले.

सावित्रीबाई फुले यांनी अनिष्ट रुढीपरंपरांना आळा घालण्याचा प्रयत्न केला. जरठकुमारी विवाह, केशवपन बंद करण्यासाठी नाभिक समाजातील लोकांचे प्रबोधन करून त्यांचा संप घडवून आणला. पुनर्विवाहाचा कायदा व्हावा, यासाठी प्रयत्न केला.

सत्यशोधक समाजातील कार्यातही त्यांचा फार मोठा सहभाग होता. महात्मा फुले ह्यांच्या निधनानंतर सत्यशोधक समाजाच्या कार्याची धुरा त्यांनी सांभाळली. आपल्या विचारांचा प्रसार त्यांनी आपल्या साहित्याच्या माध्यमातून केलेला आढळतो.

संदर्भसूची :

१) गायकवाड दिनकर (संपादक) 'पौर्णिमा', (सावित्रीबाई फुले विषयक लेखसंग्रह) कल्याणी प्रिंटर्स, निरा, प्रथमावृत्ती, १९९९, पृ.४५

२) 'सावित्री जोती', विद्यार्थी प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १४ एप्रिल १९८३, पृ. ११२

३) 'आम्ही पाहिलेले फुलें', शासकीय फोटोझिंको मुद्रणालय, पुणे, प्रथमावृत्ती ६ जून १९९३, पृ.१३७

४) 'सावित्रीबाई फुले: अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्व', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २५ फेब्रुवारी २००४, पृ. ३०

५) 'सावित्री जोती', उनि., पृ. ७२

६) ठाकूर (डॉ.) रवींद्र 'महात्मा', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती १९९९, लेखक भूमिका.

७) कोत्तापल्ले नागनाथ 'साहित्याचा अवकाश', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १५ ऑगस्ट २००३, पृ. २५८